

Пострадянські контрасти: пам'ять, ідеологія, конфлікт

№ 1(3), 2013

Михайло Мінаков	Пострадянські контрасти: пам'ять, ідеологія, конфлікт. Редакційний вступ	2
Андрей Циганков	Александр Панарін як дзеркало російської революції	4
Євгенія Сарапіна	Київські перехрестя політик пам'яті	5
Леонід Сторч	Справа Pussy Riot: антивестернізм у парадигмі процесу Бейліса	14
Владімер Папава	Євразійство російського антивестернізму та концепція «Центральної Кавказії»	15
Єгор Стадний	Огляд: «Наступне покоління в Росії, Україні та Азербайджані: молодь, політика, ідентичність та зміни» Наді Дюк	16
Михайло Кольцов	Огляд: «Метафізика Донецька»	21
	Наші Автори	24

Пострадянські контрасти: пам'ять, ідеологія, конфлікт

Редакційний вступ

Теза Гегеля про те, що «розум панує в світі, отже, і світово-історичний процес відбувається розумно», не раз намагалися спростувати і філософи, і політики в XIX-XXI століттях. Активну участь у цій антгегелівській змові бере і пострадянська політична реальність.

Третє число журналу «Ідеологія і політика» присвячено ідеологічним процесам, що оформлюють пострадянські практики втечі від свободи. Це оформлення відбувається в політико-ідеологічних конфліктах, і участь, і перемогу в яких пов'язано зі спробами перегляду цінності свободи в її теоретичних і практичних аспектах. Конфлікт колективних пам'ятей ще недавно дарував надію на збереження політичного плюралізму та подолання обмежень «історичної колії». Однак бої наративів стали все частіше виявляти переможців – у внутрішньо- і зовнішньополітичних конфліктах. Саме цим боям, а також переможцям і переможеним у цих боях присвячено цей номер журналу.

Цей том нашого журналу відкриває стаття Андрія Циганкова з аналізом ідейного розвитку Александра Панаріна. Пристрасний радянський ліберал і яскравий пострадянський євразієць, після фатального 1991-го Панарін переживає ідеологічну еволюцію, показову для неспокійного покоління шістдесятників. Почавши своє життя в індустріальному середовищі Донбасу і завершивши її в інтелектуальних осередках Москви, він перейшов з позицій захисника ліберальних ідей на платформу оборонця традицій. За версією Андрія Циганкова, Панарін дарує нам уроки про небезпеки свободи. Необхідність пов'язати політичні свободи із соціальною відповідальністю, вільний ринок зі «служилою аскезою», а розум Модерну з екоосоціалізмом – висновки, що вказують на Александра Панаріна як на дзеркало російської консервативної революції кінця XX - початку XXI ст.

У другій статті цього числа Євгенія Сарапіна пише про «бої місцевого значення» між альтернативними версіями колективної пам'яті за домінування в Києві. Якщо міський простір саме по собі є місцем постійного виробництва свого минулого, то у випадку з Києвом продукт такого виробництва впливає на структури і результати символічного обміну, що даються взнаки далеко за адміністративними межами Міста. Українська дослідниця показує основні стратегії конкуренції трьох наративів Києва: сакральньо-імперського, суперетнічного радянського і фрагментованого пострадянського. Гетерогенність, нездатність зібратися у відносно зв'язну єдність робить київську пам'ять інваріантною моделлю пострадянської боротьби за ідеологічне домінування.

У наступному тексті Леонід Сторч порівнює суспільну реакцію на справу Pussy Riot з дебатами столітньої давнини навколо справи Бейліса. Запропонована інтерпретаційна перспектива виявляється жажливо результативною. На тлі перемоги права над ідеологією в справі Бейліса, вирок для жриць панк-молебню виглядає історичним реваншем антивестернізму. Схоже, що минуле століття для Західної Євразії було періодом, що розвернуло донизу гегелівську спіраль розгортання свободи в історії. Криміналізація блюзнірства стала своєрідним підтвердженням успіху не пост-Модерну, а пре-Модерну в пострадянських політичних трансформаціях.

Завершальна стаття цього тому містить екскурс Володимера Папава в концептуальні суперечки пострадянської символічної географії. Полемічний текст геополітика показує різноманітність консервативного мислення в спробах визначення простору, що утворився на місці зниклого Радянського Союзу. Протиставляючи російським уявленням про Євразію концепцію Центрального Кавказу, Володимер Папава показує і сам спосіб геополітичної аргументації, і його ідеологічні підстави та цілі.

Гегель закликав «твердо й непохитно вірити, що світова історія розумна». Пострадянська пора представляє все більше аргументів для випробування цієї віри.

Михайло Мінаков

Андрей Цыганков

Александр Панарин як дзеркало російської революції

Резюме. Цю статтю присвячено еволюції ідей російського філософа і публіциста Александра Панаріна, чий світогляд за одне десятиріччя пройшов стрімку еволюцію від ліберального західництва до вкрай консервативного євразійства. Автор не лише простежує ті зміни, яких зазнали ідеї філософа, але також намагається знайти відповідь на питання, що ж змусило Панаріна пройти такий суперечливий шлях. Серед можливих причин зазначаються розчарування змінами у пострадянській Росії, негативна, на думку філософа, роль Заходу у цих процесах і темперамент самого Панаріна. Також у статті зроблено спробу виокремити уроки цього явища, типового для багатьох російських інтелектуалів, що пережили радикальну трансформацію своїх ідей від лібералізму до консервативного "почвенічества".

Ключові слова: російська революція, цивілізаційний процес, національний лібералізм, західництво, вестернізм, євразійство, ідеологія відродження.

Повний текст статті доступний російською мовою

(<http://ideopol.org/sites/default/files/ideopol.org/www/sites/default/files/3/3.1.%20Tsygankov%20Panarin%20RUS.pdf>).

Євгенія Сарапіна

Київські перехрестя політик пам'яті

Анотація. *Статтю присвячено локалізації політик пам'яті у просторі Києва. Це дослідження ґрунтується на розгляді текстів путівників по Києву від кін. XIX до початку XXI ст. – як вираження домінуючих версій колективної пам'яті. Діахронний зріз аналізу дає змогу співставити спадковості та трансформації в означенні міського простору з загальними наративами минулого державних структур, складовою частиною яких він був протягом останніх ста п'ятдесяти років. Столичний статус міста дозволяє вважати поєднання елементів різночасових міфологем у сучасному наративі колективної пам'яті Києва відображенням загальної ситуації пострадянської України.*

Ключові слова: *колективна пам'ять, місто, політики пам'яті, міфологема, Київ, наратив.*

Локалізацію вважали одним з механізмів збереження пам'яті ще з часів античної мнемотехніки. Щодо колективної пам'яті, то тенденція до локалізації є універсальною для всіх типів спільнот: кожна група прагне створити й закріпити за собою місця, що є символами її ідентичності та опорними пунктами пригадування. Саме так стверджують свою присутність у просторі міста політики пам'яті. Як зазначає Р. Барт, людський простір завжди означений. Картографування останнього діє як стирання частини означників, як цензор, що нав'язує «об'єктивність» певному типу сигніфікації. Звісно, об'єктивність тут постає як одна з форм уявного (Barthes 1997: 166). Такою формою уявного є схвалений владою наратив, що закріплюється у просторі через створення мнемонічних позначок – реорганізацію міського середовища, зведення інтенційних та неінтенційних пам'ятників, написання текстів супроводу для прогулянок містом, що спрямовують сприйняття глядача в руслі домінуючої версії колективної пам'яті.

Юрій Лотман (2002: 208-222) вважав, що символічна природа міста перетворює його на своєрідний механізм, що ніби «заново народжує своє минуле». Цей механізм реалізується через стійкість і повторюваність не лише об'єктів опису, а й їхнього символічного осмислення, що формує міфологему міста. Через тексти путівників розглянемо міфологеми міста Києва, спадковість і трансформація яких відображають зміни домінуючих політик пам'яті від кінця XIX ст. до теперішнього часу.

Урбаністичний простір складається з елементів зі значенням і без, тому місто – це завжди альтернатива накладання позначених та непозначених елементів. Позначені елементи відображаються в путівниках і становлять одиниці кристалізації колективної пам'яті. Добір цих елементів та зміна їх інтерпретацій визначається змінами у владних версіях пам'яті. Так, у просторі сучасного Києва співіснують складові наративів трьох державних структур, частиною яких він свого часу був чи є – Російської імперії, Радянського Союзу та незалежної України.

Міфологема Києва як «Іерусалима землі руської» є його найдавнішою самопрезентацією, зокрема, у перших путівниках містом, створених як видання для прочан¹. Ця символічна модель перетворює Київ на сакральний простір з незмінною сутністю. Так, ще на початку ХХ ст. «охайні «європейські» вулиці з трамваями, автомобілями і святково вбраними будинками» часом сприймалися як анахронізм для міста, що мало б завмерти у «вічному теперішньому» Київської Русі з її сакральними пам'ятками. Оцінки подальших історичних подій залежать від їхнього впливу на становище східної церкви: час від розпаду Русі до Переяславської ради означають як «занепад», «розорення», «полон», «приниження» Києва (Захарченко, 1888: 2). Відповідно історія постає як наратив про боротьбу за православ'я. Уявленням про незмінність місцевої «землі обітваної» відповідають псевдовізантійські форми Володимирського собору на відміну від українського бароко, яке оцінюють як «неорганічне наслідування Заходу» (Шамуріна, 2006: 51). За висловом Ж. Батая (Bataille 1997: 20) «архітектура є вираженням сутності кожного суспільства», – тому закономірно, що архітектурні стилі будівель отримують від жителів міста та гостей різну оцінку залежно від того, як вони бачать вищезазначену «сутність». Для схвалених цензурою текстів про Київ загальним місцем була позитивна оцінка архітектури неовізантинізму, на зразок «Васнецов відродив візантійське мистецтво» (Путеводитель, 1890: 96). Як зазначала Р. Краусс (Krauss, 1979: 31), нове стає зручним, якщо його розглядати як таке, що розвинулося з форм минулого: таким чином відбувається редукування чужого в часі й просторі до знайомого. Відповідно історизм (архітектура стилів) працює з новим та відмінним, щоб якомога применшити новизну та пом'якшити відмінності: архітектура псевдо-візантійського стилю Києва, що перебуває в колоніальному статусі, презентується як продовження традицій Київської Русі, коли місто було центром незалежної держави.

З приходом радянської влади презентація Києва як сакрального центру стає неактуальною. Період 20-30х років був часом послідовного розриву спадковості й традиції, після якого роблять спробу «почати спочатку». На противагу Києву, який нещодавно був столицею УНР, столицею новоутвореного СРСР стає Харків. Перед поверненням столичного статусу Києву в 1934 році у місті організують кампанію з очищення простору від незапитаного новими референційними рамками минулого. Так, за даними Спілки воєнничих безвірників, з 12380 церковних будівель, які існували до 1917-го року, до 1936-го знищено 7341 (Вакулюк, 2001: 70), оскільки вони не відповідали ідеалу соціалістичного міста.

В умовах реконцептуалізації національної ідентичності після проголошення незалежності мотив «Іерусалима землі руської» повертається в інтерпретації, що була вироблена народниками ХІХ ст. Йдеться про тезу, що протягом історії України «все національне життя зосереджувалось довкола церкви» (Щероцький 2008: 73). Цю формулу подає путівник К. Щероцького, написаний у 1917 році і виданий 1918 у період численних змін влад у Києві – єдиний путівник, що не проходив офіційної цензури. З 1991 року сакральні пам'ятки повертають релігійним громадам, а створені попереднім політичним режимом розриви у тканині міста закривають за допомогою реконструкцій. Зокрема, протягом 1999-2002 рр. було заново зведено Церкву Богородиці Пирогощої на Подолі, Михайлівський Золотоверхий собор, Успенський собор Києво-Печерської лаври, церкву Різдва Христового на Поштовій площі тощо. З точки зору історії чи мистецтва ці відбудовані споруди не мають цінності, а з погляду політик пам'яті вони є свідченням маскування розривів часу, від яких намагаються позбутись.

¹ Див.: *Киево-Печерская Лавра. Путеводитель по святым местам Киево-Печерской Лавры.* 1898. Киев: изд.-во Киево-Печерской Лавры.

Путеводитель к святыне Киева: С планом и видами г. Киева. 1891. Киев: Изд-во Киевского Свято-Владимирского братства.

Для офіційної риторики часів Російської імперії характерне поєднання мотиву «Геусалима землі руської» з міфологемою «матері міст руських», де Київ постає як місце, де «...виникла наша вітчизняна віра, державна організація і російська народність, тобто народилась і змужніла нинішня велич Росії» (Сементовский 1900: 23). У просторі міста синкретизм цих міфологем маркував відкритий у 1888 році пам'ятник Богдану Хмельницькому з двома написами: «Волимо під царя східного, православного» та «Богдану Хмельницькому – єдина неподільна Росія». У початковий період свого існування радянська влада в офіційній риторичі протиставляла себе політиці самодержавної Росії й намагалась створити окремий наратив свого походження, що ґрунтувався б на солідаризації з революційними рухами, починаючи від Спартака (Скельчик, 2008: 34). У путівниках першим і найбільшим розділом стає «Революційний Київ», що охоплює історію революційного руху від декабристів, кирило-мефодіївців і народників 60-80 рр. до «Українського Жовтня». Ці ментальні точки пам'яті у просторі міста означають меморіальні дошки на будівлях пов'язаних з відповідними подіями. Зміна референційних рамок відображається у переінтерпретації мнемонічних позначок створених минулим політичним режимом. Так, автори путівників 30-х рр. пишуть, що пам'ятник Богдану Хмельницькому в Києві було встановлено в часи розквіту російського націоналізму, а Хмельницький був будівничим «єдиної і неделимої Росії». Оскільки це було уособленням офіційного русифікаторського характеру, нова влада у 1919 та 1924 роках подбала про знищення початкових написів на пам'ятнику (Ернст, 1930: 334).

Проте вже з кінця 30-х СРСР стає свідомим правонаступником Російської імперії, а після Другої світової війни складається новий канон пам'яті, що інкорпорує царські завоювання і, як кожен імперський наратив, прагне закоренитись у якомога давнішому минулому, цим підтвердивши одвічність свого існування та легалізувавши претензії на майбутнє. Міфологема «матері міст руських» повертається у формі Києва як «колиски трьох братніх народів»: Київ є місцем «заснування країни» (тобто СРСР як спадкоємця Київської Русі), проте усі його досягнення були б неможливі без розвитку інших східнослов'янських народів. З 50-х років усі радянські путівники містом починаються зі штампю про «колиску» – Київ, що «проніс крізь віки славу історію, нерозривно пов'язану з історією нашої Батьківщини» (Мышко, 1954: 5). Репрезентована в радянських путівниках історія «дружби» народів сягає часів, коли Київ був «адміністративним центром полян», що підтримували тісні зв'язки з іншими слов'янськими племенами. Таким чином, тут йдеться про міфічний час становлення, а історичний час репрезентують як подальше існування того, що вже постало. Ян Ассман (2004: 80) називає це вічним теперішнім тоталітарних режимів.

Якщо дружба між «братніми народами» вважається такою, що існувала завжди, то діахронну основу наративу радянського канону пам'яті становить мотив боротьби у двох вимірах: «тривалої боротьби з загарбниками за возз'єднання братніх народів в єдиній державі» та «непримиренної боротьби з соціальним гнітом». Вважається, що остання розпочинається ще у XI – XII ст. з «посиленням феодалного гніту» в давньоруській державі, коли «маси Києва повставали проти пригноблених» (Мышко, 1954: 14). Згідно з утвореним канонічним пам'яті створюються міські міфи. Наприклад, київські вищі навчальні заклади – університет Т. Шевченка, Політехнічний інститут – згадуються у путівниках з неодмінними розповідями про їх славне революційне минуле. Зокрема, «червоне забарвлення університетських стін символізує його героїчне минуле» (Даен, Позняк, 1976: 80) – про те, що червоний та чорний були кольорами ордену Св. Володимира, на честь якого було названо новозаснований університет за часів Російської імперії, жоден з радянських путівників не згадує.

Лінія боротьби з загарбниками за возз'єднання в одній державі виводиться від часів татаро-монгольської навали до «Великої Вітчизняної війни». Навіть структура представлення «першої» та кульмінаційної подій цього наративу аналогічна. Так, у 1240 році

«лише ціною великих втрат татаро-монгольським полчищам вдалось заволодіти містом» (Мышко, 1954: 14) – формулювання аналогічне до виправдання поразок 1941 року. Як відомо, події початкового періоду війни були табуйованими в офіційній культурі пам'яті про війну. Далі Русь рятує Західну Європу від знищення її кочівниками – знову паралелі з Великою Вітчизняною і Червоною армією як «визволителькою Європи». Внаслідок цього Київ занепадає, а Москва розвивається і «бореться за об'єднання усіх руських земель в одній державі і відстоювання своєї національної незалежності». Відповідно до цієї логіки, гідними пам'яті стають ті особистості та події, що сприяли тому, щоб «три братніх народи через віки пронесли почуття єдності, свідомість спільної історичної долі й прагнення до возз'єднання» (Мышко, 1954: 15). Так переозначається мета існування козацтва, кульмінацією якого стає діяльність Б. Хмельницького та Переяславська рада. Відповідно, пам'ятник Хмельницькому знову має нагадувати про возз'єднання з Росією як «здійснення вікових прагнень українського народу», а Софійська площа неодмінно означається як місце присяги киян на вірність московському царю.

Наріжним каменем радянської політики пам'яті стає Друга світова війна як Велика Вітчизняна, оскільки вона поєднує всі наявні міфологеми колективної пам'яті в одній події. Це боротьба проти іноземних загарбників за існування в межах однієї держави, перемога якої ствердила перевагу над капіталістичним способом життя та зміцнила «дружбу і братерство народів СРСР». Уособленням цього є, зокрема, створений у 1967 року в парку «Перемога» у Києві «Журган безсмертя», насипаний із землі, привезеної з солдатських і партизанських могил на території України, СРСР, та інших соціалістичних країн Європи (Холодков, 1988: 225). У 1957 році облаштовують парк Слави з нагоди перезахоронення тут генералів – героїв оборони Києва. Він стає місцем ритуального поклоніння, з Могилою невідомого солдата й покладанням квітів до Вічного вогню під час свят та молодятами на весіллях. Фотографії цих моментів вшанування демонструє більшість путівників. А 1961 року Київ отримує статус міста-героя.

До 70-х років складається ціла «Естафета героїки», що у граніті та бронзі – меморіальних дошках і пам'ятниках – створює у просторі міста мнемонічні позначки про дні революції і громадянської війни, перші п'ятирічки та боротьбу проти німецько-фашистських загарбників. «Вони втілюють зв'язок часів, наступність поколінь, славному естафету революційних, бойових і трудових традицій», – каже путівник 1976 року (Даєн, Позняк, 1976: 21). Таким чином, узвичаєні в СРСР ритуали вшанування пам'яті створювали героїчний наратив: далекі прашури презентувались як борці за возз'єднання «братніх народів», ветерани виступали як герої війни проти загарбників, робітники – як герої праці. Так стверджувалась ідентичність суспільства радянських людей – держави героїв, громадяни якої мали наслідувати своїх попередників і виконувати обов'язок змагатись за майбутнє комунізму.

Від 1991 року міфологема «колиски трьох братніх народів» стає неактуальною разом з телеологією побудови комунізму. З кінця 80-х рр. починається процес заповнення «білих плям» нещодавнього минулого, пов'язаних з масовими вбивствами та злочинами проти людства. Здавалося б, теми пронизаного насиллям минулого якнайменше співвідносяться з тематикою такого видання як путівник. Проте, у Києві виходять путівники, розраховані радше не на туриста, а на місцевого жителя, якому пропонують побачити нові означення звичного для нього міського простору. Зокрема один з путівників прагне «подати сучасну інтерпретацію тим подіям, які раніше в історіографії висвітлювались тенденційно, або й зовсім необ'єктивно» (Вакулюк, 2001: 2). Автор проводить свого читача місцями, що не існували в офіційній карті пам'яті Києва радянського періоду: Бабиним Яром, простором Куренівської трагедії, Биківнею та місцями, де були споруди, знищені радянською владою в рамках кампанії 30-х років та Другої світової війни, коли, за риторикою путівника,

«керівництво Червоної армії «захищалося» від фашистів київськими святинями» (Вакулук, 2001: 63).

Протилежним явищем до політично ангажованих путівників можна вважати популярність жанру гідів для киян. Видавництва називають їх «культурологічними путівниками» і позиціонують аудиторію як «киян і всіх небайдужих до міста». Кожен такий путівник присвячено одній з історичних вулиць Києва². Ці видання заміщують відсутню комунікативну пам'ять жителів міста. Усе, що за традиційного перебігу подій функціонує як усна пам'ять – локальні оповідки, історії мешканців, місцеві анекдоти – у пострадянському Києві стають частиною культурної пам'яті, що передається через письмо, оскільки внаслідок соціальної політики та політик забуття часів СРСР спадковість комунікативної пам'яті було порушено. Для таких текстів характерна байдужість до співвідношення подій «непомітного повсякденного» міста з державними версіями колективної пам'яті. Це своєрідна приватизація минулого та надання переваги місцевим дрібним наративам, що відбувається на тлі того, як метанаративи минулого розпадаються на переконструйовуються по кілька разів за життя одного покоління.

Загалом, більшості путівникам часів незалежності притаманний нейтральний опис подій минулого: автори не формулюють причинно-наслідкових зв'язків між подіями, а для кривавих сторінок історії використовують опис за допомогою безособових форм. Така обережність формулювань нагадує про те, що наративи колективної пам'яті Києва як столиці України прямо залежні від загальнодержавного наративу. Тож у просторі міста не можуть з'явитись інтенційні пам'ятники, які б означували події, що викликають суспільну полеміку й не отримали оцінки з боку державної політики пам'яті. Так, у центрі Києва поруч з Могилою невідомого солдата у 2008 р. зводять Меморіал пам'яті жертво голодоморів в Україні, оскільки на той момент питання визнання голодомору було частиною державної політики тодішньої влади. Натомість інші дискусійні питання у публічному просторі столичного міста лишаються у зоні умовчання. Це стосується радянського періоду загалом. Так, сімдесят років існування Києва у складі СРСР у путівниках часів незалежності втілює незначна кількість відібраних мнемонічних позначок: Меморіальний комплекс "Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років", парк Вічної Слави, Хрещатик та адміністративні будівлі. Це не означає, що з урбаністичного простору Києва зникло чи було фізично стерто більшість слідів недавнього минулого, хоча «стирання» справді торкнулось низки пам'ятників і меморіальних дошок, що в радянський період були у переліку першочергових для огляду. Це є радше свідченням того, що споруди радянського періоду не входять до самопрезентації міста, а сам період Радянського Союзу не було переозначено в межах жодної з міфологем, що побутують нині й організують сучасні наративи про минуле.

Після 1991 року міфологемою, що структурує добірку місць у Києві та означення пов'язаних з ними подій, стає теза про «державотворницькі прагнення волелюбного народу України» (Бірюльов, 2001: 14). Так, один з путівників на початку наводить цитату з М. Грушевського «Звідки пішла назва українців?», що відображає тезу Б. Андерсона (2001: 21-23) про культурні конструкції національного, адже історична новочасність націй

² Див.: Грузін, В. М. (Упор. і ред.) 1997. *Хрещатик: культурологічний путівник*. Серія "Історія однієї вулиці" у 4 т., т.1. Київ: Амадей

Грузін, В. М. (Упор. і ред.) 1999. *Володимирська: культурологічний путівник*. Серія "Історія однієї вулиці" у 4 т., т.3. Київ: Амадей.

Грузін, В. М. (Упор. і ред.) 2010. *Прорізна. Ярославів вал: культурологічний путівник*. Серія "Історія однієї вулиці" у 4 т., т.4. Київ: Амадей.

Ковалинський, В. 2001. *Путеводитель по Андреевскому спуску*. 2-е изд. доп. Київ: Плеяды. Прогулки по Киеву.

Рибаков, М. О. 2007. *Вулиця архітектора Городецького : іст.–краєзн. нариси*. Київ: Фенікс.

Шленский Д. В. 1998. *Андреевский спуск: культурологический путеводитель*. Серія "История одной улицы" в 4 т., т.2. К.: Амадей.

суперечить їхній суб'єктивній стародавності в очах її представників. Тривалість у часі національного пов'язують з мовою, національними інституціями, «національним характером», релігією, територією, питаннями спадку та походження. Через конструкцію нації переозначаються чільні події минулого, а Київ називають містом-феніксом, що відроджувався після кожного захоплення чужинцями. Уся історія від часів занепаду Київської Русі і до розпаду СРСР постає як низка перемог і поразок на шляху до незалежності 1991 року, і цей наратив вписують в загальну історію Заходу. Так, один з путівників подає хронологічну таблицю, де співставлено «хроніку Києва» і «всесвітню хроніку». Остання представлена переважно подіями з історії Західної Європи. Наприклад, хрещення Русі відбулось одночасно з хрещенням Норвегії; Київ отримав Магдебурзьке право одночасно з утворенням Флорентійської республіки; Люблінська унія відбулась у той же рік, що й Варфоломійська ніч у Парижі; урочистий в'їзд Б. Хмельницького до Києва співпав з початком Фронди у Франції; указ Миколи II про скасування української преси – з початком Першої світової війни; голодомор – з приходом до влади фашистів у Німеччині тощо (Курус 2010: 24-37). Як зазначає Д. Хапаєва (2007: 85), уявлення про Захід як довершене суспільство сформувалась серед інтелігенції ще у 1960-х і поступово перетворилась на символ заперечення усього радянського. Відповідно період існування СРСР розглядається як відхилення від «магістрального шляху розвитку людства» після приходу більшовиків. Йдеться про символічне заперечення права радянського минулого на існування, сприйняття його як «розпаду зв'язку часів», часу втраченого. Ця відмова від почуття власного зв'язку з ним поєднується з бажанням ствердитись як частина Заходу, а не як його гетто.

Загалом, відбувається повернення до наративу українських національних рухів XIX – початку XX ст. Сто років тому така версія колективної пам'яті відігравала «контрапрезентну» функцію, тобто звільнення через пам'ять про минуле. Вона пов'язана з відчуттям недоліків теперішнього і зверненням до минулого, яке набуває ознак героїчної епохи. Ці розповіді примушують побачити теперішнє у іншому світлі – виявити втрачене, зникле, витіснене, те, чого бракує, і показати провалля між «колись» і «зараз». З такою риторикою К. Щероцький (2008: 180) у 1917 році звертається до доби бароко, пише про «широкі маси, що були 300-200 років тому несказанно культурнішими за теперішнього забитого й неосвіченого, завдяки обрусінню, населення України». Тут теперішнє підривається у своїх основах порівняно з минулим, яке характеризують як більш величне. Зазвичай такі використання пам'яті виникають у перехідні епохи, оскільки контрапрезентна міфомоторика може набувати революційного характеру, особливо в умовах чужоземного панування, адже в такому випадку оповіді про давнину не обґрунтовують наявну ситуацію, а ставлять її під сумнів і закликають до змін (Ассман, 2004: 84-85).

Проте використання наративу про «державотворницькі прагнення» після 1991 року перетворює колишню контрапрезентну функцію на телеологію, що досягла мети й таким чином завершилась. На відміну від радянських міфологем, що присвоювали минуле та водночас колонізували майбутнє на невизначений строк, сучасний український наратив втрачає здатність до структуризації колективної пам'яті після здобуття незалежності. Невипадково навіть найновіші путівники по Києву не містять згадок про події чи екскурсійні об'єкти, що стосувались би часу після 1991 року. М. Оже (1995: 135) називає кінець XX ст. кризою сенсу, оскільки XX сторіччя з його світовими війнами, тоталітарними режимами, спробами геноциду проілюструвало неспроможність концепції історії як неперервності еволюційного прогресу, а сумнів інтелектуалів, який називають кінцем метанаративів, поглибився трагічним досвідом недавньої історії. Крім того, для українського досвіду притаманні надкороткі цикли виробництва й відкидання версій колективної пам'яті. Ці версії змінюються з кожним президентом і мало не кожним міністром освіти, тож строки їх побутування недостатні ні для складання, ні для усталення й прийняття їх суспільством. Як наслідок, жодна з цих версій не отримує легітимації часом, яка б дозволила стерти процес

вироблення традицій. Таким чином, стає експліцитною формула П. Нора (1999: 49) про те, що «місця пам'яті» – це не те, про що згадують; це те, де працює пам'ять.

Використана література

1. Андерсон, Б., 2001. Уявлені спільноти: міркування щодо походження й поширення націоналізму. Київ: Критика.
2. Ассман, Я. 2004. *Культурная память. Письмо, память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности*, пер. с нем. М.М. Сокольской. Москва: Языки славянской культуры. Серия "Studia Historica"
3. Бірюльов, Ю. (Ред.) 2001. *Київ = Kyiv. Туристичний путівник*. Львів: Центр Європи.
4. Вакулюк, П.Г. 2001. *Путівник по історичних об'єктах Києва*. Київ: Держ. ком. ліс. госп-ва України, Укр. Центр підгот., перепідгот. та підвищення кваліфікації кадрів ліс. госп-ва "Укрцентркадриліс".
5. Даен, Л.А., Позняк, П.И. (Уклад.) 1976. *Київ: короткий путівник*. Київ: Політвидав.
6. Ернст, Ф. (Ред.) 1930. *Київ: Провідник*. Київ. НКО – УСРР – Всеукр. АН. Ком. Святування 10-річчя.
7. Єсельчик, С. 2008. *Імперія пам'яті: російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві*. Київ: Критика.
8. Захарченко, М.М. (Сост.) 1888. *Киев теперь и прежде. 988-1888*. Київ: Лито-тип. Кульженко.
9. Курус, І. (Гол. ред. кол.) 2010. *Київ: путівник*. Київ: Богдана.
10. Лотман, Ю.М. 2002. Символика Петербурга и проблемы семиотики города. *История и типология русской культуры*. Санкт-Петербург: Искусство, с. 208-222.
11. Мышко, Д. (Отв. ред.) 1954. *Киев. Справочник-путеводитель*. Київ: Госполитиздат УССР.
12. Нора, П. 1999. Между памятью и историей. Проблематика мест памяти. У: Нора П., Озуф М., Пюимеж Ж, Винок М., /пер. с франц. Хапаева Д. под научн. ред. Копосова, Н./ *Франция–память*. Санкт-Петербург: изд-во С.-Петерб. ун-та, с. 17–50. (Новая петербургская библиотека. Коллекция "Память века").
13. Оже, М. 1995. Криза сенсу в сучасному світі /пер. з франц. Ключковська, Я./ *Філософська і соціологічна думка*. № 5-6, с.134–144.
14. *Путеводитель по Киеву и его окрестностям с адресным отделом, планом и фототипическими видами г. Киева*. 1890. Киев: Кульженко.
15. Сементовский, Н. 1900. *Киев, его святыни, древности, достопримечательности и сведения, необходимые для его почитателей и путешественников*. 4-е изд. Петербург: издание книгопродавца Н.Я. Оглоблина, тип. С.В. Кульженко.
16. Хапаева, Д. 2007. *Готическое общество: морфология кошмара*. Москва: Новое лит. обозрение.
17. Холодков, Ю.Н. (Авт. текста) 1988. *Киев: Что? Где? Как? Фотопутеводитель*. Київ: Мистецтво.
18. Шамуріна, З. 2006. *Київ: репринтне відтворення видання 1912 року*. (1912 Москва: Изд. Т-ва "Образование") Київ: ПВП "Задруга".

19. Щероцкий, К. В. 2008. *Киев: путеводитель: репринтное воспроизведение издания 1918 года.* (1918 Київ: Фото-лито-типографія "С.В. Кульженко") Киев: Книга Роду.
20. Barthes, R. 1997. Semiology and the Urban. Neil Leach (Ed.) *Rethinking Architecture: A Reader in Cultural Theory.* London: Routledge, pp. 166-172.
21. Bataille, G. 1997. Architecture. Neil Leach (Ed.) *Rethinking Architecture: A Reader in Cultural Theory.* London: Routledge: Taylor & Francis Group, pp. 20-21.
22. Krauss, R. 1979. Sculpture in the Expanded Field. *October.* The MIT Press, Vol. 8, Spring, pp. 30-44.

Леонід Сторч

Справа Pussy Riot: антивестернізм у парадигмі процесу Бейліса

Резюме. Перформанс, улаштований феміністською панк-групою Pussy Riot у Храмі Христа Спасителя у Москві, вважається однією із найважливіших подій міжнародного протестного руху 2012 року. Справа Pussy Riot стала лакмусовим папірцем «тесту на лібералізм», спричинивши розкол російського суспільства та хвилю непримиренної критики з боку радикально налаштованої, пропутінської більшості, до числа якої увійшли політики, духовництво Російської Православної Церкви та журналісти. Автор статті показує, що однією із центральних тем критичної кампанії, спрямованої проти Pussy Riot, стала риторика антивестернізму. Стверджуючи, що за діями групи стояв Захід, критики розглядали перформанс як атаку на авторитет Російської Православної Церкви, а також як спробу підірвати підвалини російської державності. Автор виокремлює та аналізує ідеологічні складові риторики антивестернізму критичної кампанії проти панк-групи, а також проводить паралель між справою Pussy Riot та процесом Бейліса, що відбувся 100 років тому, вказуючи, що обидві справи є схожими в сенсі антагонізації суспільства та в сенсі оцінки ліберальних цінностей. Відтак, підсумовує автор, якщо напередодні Першої Світової Війни виправдальний вирок у справі Бейліса засвідчив тенденцію до встановлення демократії у Росії, то звинувачувальний вирок у справі Pussy Riot став тріумфом антидемократичних та антизахідних цінностей, і показав, що сучасна Росія завершила перехід до створення авторитарного режиму.

Ключові слова: антивестернізм, ідеологія, лібералізм, русоцентризм, опозиція, антисемітизм, десакралізація, Pussy Riot, справа Бейліса.

Повний текст статті доступний російською мовою (<http://ideopol.org/sites/default/files/ideopol.org/www/sites/default/files/3/3.3.%20Storch%20Pussy%20Riot%20RUS.pdf>).

Владімер Папава

Євразійство російського антивестернізму та концепція «Центральної Кавказії»

Резюме. Після розпаду СРСР та історичних змін, що відбулися після цього, постала потреба перегляду регіонального поділу пострадянського простору. Підхід російського євразійства, що ототожнював Росію та Євразію, став у край популярним у колишніх радянських країнах, зокрема Росії. Основні постулати євразійства використовувалися для теоретичного обґрунтування сучасного російського антивестернізму. Автор відстоює альтернативний погляд на нові регіональні поділи пострадянського простору. Він розглядає держави Центрального Кавказу (Азербайджан, Вірменія, Грузія) та Центральної Азії (Казахстан, Киргизстан, Таджикистан, Узбекистан) як складові нового регіону – Центральної Кавказії. Автор доводить, що концепція Центральної Кавказії відображає інтереси зміцнення державного суверенітету кавказійських держав, що суперечить ідеям сучасного російського євразійства.

Ключові слова: євразійство, антивестернізм, Росія, Центральна Євразія, Центральна Кавказія, геополітика, пострадянський простір.

Повна версія статті доступна російською мовою

(<http://ideopol.org/sites/default/files/ideopol.org/www/sites/default/files/3/3.4.%20Papava%20Caucasia%20RUS.pdf>).

Єгор Стадний

Огляд: «Наступне покоління в Росії, Україні та Азербайджані: молодь, політика, ідентичність та зміни» Наді Дюк³

Політика та молодь у сучасних Азербайджані, Росії та Україні – саме про взаємодію цих двох явищ ідеться у книжці американської дослідниці Наді Дюк. Становище молоді, як вона реагує на молодіжну політику керівництва країни, наскільки вона впливає на політичне середовище і чи змінюють це середовище зсередини представники молоді – основні запитання, на які шукає відповіді авторка. Попри спільне радянське минуле три країни, кожна з яких авторка розглядає як окремих випадок, мають чимало відмінностей, а особливо різняться представники молоді. Зрештою, це не дивно, адже за обраними віковими категоріями найстарші з них народились у 1968 році, а наймолодші у 1992 році, тобто щонайменше половину свого життя вони прожили в різних країнах, з відмінним політичним розвитком.

Огляд радянського минулого, який робить авторка, дає можливість виокремити два важливі спостереження. По-перше, регламентація партійної та державної кар'єри молодих людей у СРСР за допомогою Комсомолу слугувала певним засобом для стримування молоді, аби вона не могла посунути традиційно далеко не молоде радянське керівництво, доки сама не постаріє. По-друге, з приходом відносно молодого керівника Михайла Горбачова та початком перебудови саме Комсомол став найбільшою платформою, де почав поширюватись кооперативний рух. Пані Дюк наводить біографічний приклад Михайла Ходорковського, який можна доповнити його українським відповідником - Сергієм Тигіпком. Обидва походять з комсомольського середовища та під час 1990-х рр. змогли створити чималі бізнес-структури. Тобто дехто саме з комуністичної молоді, яка традиційно стримувалась, а отже була спраглою до росту, наприкінці існування СРСР отримав величезну базу та можливість для тренування своїх підприємницьких навичок, з якими і увійшов у 1990-ті рр.

Україна

Розділ про українську молодь не випадково названий «Країна парадоксів» (Land of Paradoxes). Зображуючи роль молоді протягом основних політичних подій сучасної України – від Революції на граніті до подій 2004 року на Майдані Незалежності, авторка акцентує на важливій ролі молоді саме у протестних акціях, з одночасно повною, або ж майже повною відсутністю молоді у післяпротестних діях, змінах (чи радше їх імітації). З початку 1990-х рр. з одного боку була номенклатура, яка і зараз зберігає потужні позиції, а з іншого – так звана національно-демократична інтелігенція, яка не поспішала поступатись місцем молоді. Таким чином переформатування політичної еліти у 1990-х рр. відбулось без участі молодих активістів, що, зокрема, зумовило брак реформаторів⁴.

Однак це не означає, що провладні чи опозиційні сили не намагались використати молодь у своїх інтересах. Як приклад пані Надя подає хрестоматійну історію з Українським національним комітетом молодіжних організацій, номінально громадською організацією, яка з 1998 року мала законодавчо закріплений статус координатора молодіжного руху, що

³ Diuk, Nadia. 2012. *The next generation in Russia, Ukraine, and Azerbaijan: youth, politics, identity, and change*. Lanham, Boulder, New York, Toronto, Plymouth, UK, Rowman & Littlefield Publishers, Inc., 210 p.

⁴ Поняття реформ у книжці подається у традиції транзитології – від авторитаризму та планової економіки до демократичних реформ та вільного ринку.

робило її фактичним розподільником бюджетних коштів. Щоправда авторка оминає увагою успішну кампанію спротиву діям УНКМО, яка позбавила її цього статусу за рішенням Конституційного суду. Головну ж увагу зосереджено довкола використання УНКМО для дискредитації уряду Віктора Ющенка, починаючи з атак на тодішнього віце-прем'єра Юрія Єханурова, що їх було організовано під керівництвом Віктора Медведчука. Додамо, що нині пан Медведчук за допомогою саме громадської організації «Український вибор» веде активну роботу з молоддю, зокрема, через соціальні мережі та Інтернет, постулюючи гасло важливості та дієвості вибору молодих людей та пропагуючи ідеї федералізації країни та східного вектору розвитку.

Ще одним прикладом, про який згадує авторка, є Команда озимого покоління, яка створювалась незадовго до парламентських виборів 2002 року та будувала імідж єдиних представників молоді, фактично слугуючи для відтягування голосів від опозиційних сил.

Окрім цього, авторка описує намагання політиків здобути голоси молоді під час виборчих перегонів за допомогою створення молодіжних громадських організацій. Переважно всі політичні партії набували собі припартійних молодіжок, а влада під час кожних виборів, так би мовити, давала молодіжним лідерам погратись у політику, створюючи щоразу чергову молодіжну раду, уряд чи парламент. Можна лише доповнити, що і на останніх президентських виборах штаб кандидата Юлії Тимошенко ініціював створення Всеукраїнської студентської ради при уряді. Завдяки таким діям молодіжний рух вже давно розділювався на два сектори – незалежні молодіжні організації та «неокомсомольці» або ж «покемони», які слугують для публічної демонстрації підтримки діям влади з боку молодіжного середовища.

У свою чергу, за словами авторки, незалежні осередки людей, які намагались впливати на політичну ситуацію, в Україні поставали саме переважно з молодих людей, часом одразу після студентської лави. Як приклад, авторка торкається діяльності видання «Українська правда», Комітету виборців України, Фонду Демократичні ініціативи ім. Ілька Кучеріва, кампаній «Україна без Кучми», «За правду», а також пізнішої хвилі кампаній «Знаю», «Чиста Україна», «Пора» (частина якої потім перетворилася на організацію «Опора»).

Надя Дюк наголошує на тому, що під час президентства Віктора Ющенка молодь стала рушійною силою двох тенденцій. Перша – рух на захист свободи слова, адже чимала частина студентів, молодих журналістів та активістів за ці 5 років змогла відчутти переваги вільних ЗМІ та бореться за відновлення їх незалежності. Друга – націоналістичний дискурс Президента в гуманітарній сфері. Однак, варто зауважити, що на відміну від публічних заходів та риторики влади, націоналістичний дискурс в освітній сфері, зокрема в підручниках з історії (про які згадує авторка) не був новиною для 2000-х років. Для змалювання адекватного портрету української молоді важливо пам'ятати, що від початку епохи Незалежності шкільні підручники з історії (та не лише вони) були переповнені націоналістичною, а деколи відверто ксенофобською риторикою. Саме через це вплив політики Ющенка став не так новиною, як гармонійним продовженням вже наявної традиції.

Азербайджан

Ситуація в Азербайджані, як зазначає авторка, від розпаду СРСР розвивалась геть в інших умовах, зумовлених протистоянням у Нагорному Карабасі. Жорстокість етнічного конфлікту та недалекоглядна позиція Москви наклали свій відбиток на кінець Радянського Союзу та майбутній розвиток Азербайджану. Основним мотивом, який виокремлює пані Дюк, описуючи молодь закавказької республіки, стала побудова нової азербайджанської ідентичності під знаком патріотизму. Зміна абетки з кирилиці на латиницю, зменшення

вжитку російської мови, політика «повернення до коріння», геополітична переорієнтація – ці та інші чинники стали підмурками для змін. Знаковим є і те, що частка молоді в країні більша ніж у Росії чи Україні. Таким чином різниця між поколіннями в Азербайджані мусить бути ще відчутнішою.

Молодіжні патріотичні рухи, що розвивались на фоні військового протистояння, вивели на політичну сцену декількох своїх лідерів, які отримали високі посади в уряді за першого, обраного на загальних виборах, президента Абульфаза Ельчибея. Однак невдала внутрішня політика призвела до краху його правління, а наступники, за словами авторки, взяли на озброєння критику залучення молодих кадрів до владних центрів. Новий президент Гейдар Алієв наголошував на потребі у досвідчених та перевірених кадрах, тож доступ молоді до вирішальних постів було ускладнено. Прикладом незмінності кадрів у авторитарному керівництві Алієва може стати міністр молоді та спорту Абульфаз Гараєв, що займав цю посаду з 1994 до 2006 року. У таких умовах ротації кадрів не відбувалось загалом, а не лише у площині зміни поколінь.

Не змінив ситуації і прихід до влади сина Гейдара Алієва – Ільхама у 2003 році.

Авторка вбачає вплив українського майдану 2004 року на розвиток громадської активності у Азербайджані, указуючи на появу групи організацій на початку 2005 року. Однак чи не мала на країну подібного впливу «Революція троянд», що відбулась у набагато ближчій Грузії? Реакцією бакинського уряду на таку активність став новий наступ та арешти після парламентських виборів 2005 року і протестів проти фальсифікацій.

Водночас із утисками уряд намагався зробити ставку на «контрольовану молодь» – проурядові організації дотепер входять до Національної асамблеї молодіжних організацій. Станом на 2011 рік у ній налічувалося понад 70 таких молодіжних об'єднань. Окрім цього, з 2007 року діє державний фонд, що покликаний надавати грантову підтримку неурядовим організаціям. Натомість опозиційно налаштовані організації після утисків відійшли від політичних питань та зосередились на соціальній політиці та захисті прав студентів. Зрештою, авторка наводить дані, що вказують на зменшення активності – якщо у 2003 році 4,6 % молоді брали участь у різних політичних організаціях, то 2010 року – 1,2 %.

Видається, що за такого авторитарного режиму громадська активність перейшла у мережу - серед трьох країн рівень користування Інтернетом найбільший саме в Азербайджані – 44% (Росія – 42,8%, Україна – 33,7%). Водночас іншою особливістю країни є владні утиски у блогосфері, які не рідко доходять до ув'язнення критичних до влади блогерів.

Показово, що стипендіати західних навчальних програм з Азербайджану, повертаючись на батьківщину, не часто ангажуються у політичні питання, адже знаходять непоганий заробіток в офісах міжнародних компаній. За словами пані Дюк, дещо активнішою є молодь, що повертається із навчання в Туреччині.

На фоні зміцнення авторитаризму серед молоді дедалі більше поширюються патріотичні настрої. У 2010 році серед найважливіших якостей політика патріотизм зайняв перше місце (74.4%), значно обігнавши досвідченість, що йшла на другому місці із 38,2 %. У той час як ще у 2003 році патріотизм займав другу сходинку, поступившись здатності вміло говорити. Водночас авторка зазначає, що знаковою є відсутність ксенофобських настроїв до українців та росіян, чого не скажеш про ставлення останніх до азербайджанців. Однак видається, що за умов відносно малих відповідних національних меншин у Азербайджані, така ситуація є цілком нормальною, адже простору для негативної політизації питання та відповідного розвитку ксенофобії у країні просто немає.

Росія

Першою відмінністю участі російської молоді в політиці, про яку згадує пані Дюк, є відсутність молодіжного руху на зламі 1980-1990-х рр. на зразок Революції на граніті чи хвилі патріотичних молодіжних організацій в Азербайджані. Звісно ж у заворушеннях початку 1990-х рр. в Москві активну роль відігравали саме молоді люди, однак вони не об'єднувались у якісь суто молодіжні організації.

Друга відмінність проявилась у доступі до влади. Попри похилий вік самого Єльцина, у його оточенні у першій половині 1990-х рр. з'явилося чимало відносно молодих діячів – Гайдай, Немцов, Шахрай, Бурбуліс та ін. За словами авторки, ці люди дістались до високих постів завдяки своєму ентузіазму, а не прийнятій схемі патронажу.

Окрім цього, такого ж віку була й більшість найбагатших людей Росії: Прохоров, Деріпаска, Ходорковський, Фрідман та ін. Зрештою чимало молодих людей не лише в Москві, але й в інших містах почали отримувати високі заробітки завдяки кращій від старшого покоління обізнаності у багатьох новопосталих сферах та іншому ставленню до самої роботи. Авторка приділяє чимало уваги кістяку середнього класу, яким стала молодь. У 2010 році 15,6 % опитаної молоді вказали, що отримують 500\$ або більше, коли серед азербайджанських однолітків таких було 6 %, а українських – лише 1,3 %.

У середині 1990-х рр. чим далі, тим сильнішу роль почала знову відігравати «стара» еліта. Покоління Володимира Путіна, як його описує авторка, це ті, хто мали лише радянську освіту та обмаль можливостей познайомитись із закордонним світом, мусили без будь-якого досвіду впоратись з колапсом, що стався після розпаду СРСР, а головне – вони прекрасно знали, як діють різні мережі патронажу.

З приходом Путіна до влади авторка вбачає початок деполітизації неурядового сектору – згасання рівня зацікавлення політикою. Рідкістю стає вихід когось у велику політику саме із третього сектору. Зрештою варто зазначити, що подібною є ситуація і в Україні із, можливо, дещо кращим показником. Також дуже подібною є картина припартійних молодіжок – в Росії теж кожна партія намагається формувати власне молодіжне крило. Щоправда, часом воно може зрадити своїй партії – як, наприклад, частина молодих комуністів, що розкритикували лідера КППРФ Зюганова за «постійне намагання бути в опозиції і критикувати» та підтримали Путіна.

Окрему увагу в книжці приділено постанню та розвитку праворадикального руху «Наші», що за два роки свого існування здобув 120 тис членів (2007 рік). Патріотична та антизахідна ідеологія, що була сформована близькими до Кремля людьми, стала спробою створення масового контрольованого молодіжного руху. Однак відкритим залишається здатність контролю такого руху. Водночас сумнозвісні події на Манежній площі за участі членів організації відображаються в результатах опитування «Левада-Центру», проведеного 2010 року: 17,5 % людей віком від 25 до 34 років підтримують напади на людей родом з Кавказу, а 19,7 % - напади на представників сексуальних меншин.

На жаль, авторка оминає увагою діяльність людей, які заявили про себе на протестах під час останніх парламентських виборів. Згадати хоча б імена Олексія Навального та Сергія Удальцова, що представляють різні ідеологічні табори та ведуть опозиційну позапарламентську боротьбу з владою.

Завваги

Чималу цінність мають представлені в книжці результати двох опитувань, що проводились у трьох країнах у 2003 та 2010 роках. Першого разу опитування проводилося серед людей віком 16-34 роки, другого - 18-34 роки. Переказувати їхні результати тут - марна справа, адже опитування складаються з кількох десятків питань з різних сфер: мова, еміграція,

дозвілля та зацікавлення, довіра та корупція, політика, цінності, робота та статки, демографія та соціальний статус. Тому заохочуємо усіх до ознайомлення з цими опитуваннями.

Представлені у книжці три окремі case study надаються до порівняння, однак водночас не є, так би мовити, синхронними. Тобто це матеріали загалом на одну тематику, однак з різними питальниками. Можливо, авторка не ставила за мету огляд за однаковими параметрами, але виникає запитання, чому, наприклад, блогосфера та Інтернет виокремлені у випадку з Азербайджаном, але про них не йдеться у двох інших розділах. Російські та українські блогери та інтернет-видання, засновані молодими людьми, відіграють важливу роль у стосунках молоді до політики. Можна згадати український сайт «Наші гроші» або ж російський ресурс «РосПил», що відслідковують корупційну діяльність представників влади різних рівнів. Також дещо незручно є і сама вікова категорія. Кидається у вічі відсутність окремої категорії студентського віку. Здається, не буде перебільшенням сказати, що ця група відрізняється за своєю активністю від старшої молоді. Зрештою, студенти мають специфічний перелік зацікавлень. А їхня активність у суто студентській та загалом молодіжній політиці принаймні в Україні є досить значною. Прикладом чого є численні студентські кампанії протесту у сфері освіти протягом останніх трьох років, які звісно ж вносили свій вклад у політичний клімат країни.

Наостанок хочу заохотити всіх до прочитання книжки Надії Дюк, а особливо тих, хто хоче побачити портрет нинішньої молоді та спробувати спрогнозувати, якою ця молодь буде у більш старшому віці.

Михайло Кольцов

Огляд: «Метафізика Донецька»⁵

Кожне місто, як соціально-культурна одиниця, завжди має свій простір для запитування. І найцікавіше питання, яке може бути поставлене місту — це питання про його смисл та основи існування. Про те, що робить це місто як схожим на інші, так і унікальним, коли як існування міста, так і життя в ньому, є питанням. І збірка «Метафізика Донецьку» була створена для того, щоб зробити ці питання публічними і спробувати дати на них відповідь. Більше того, автори поставили собі за мету познайомити читача з містом, навіть якщо він його ніколи не бачив.

Однак цієї мети досягнуто не було. Перед нами лише збірка напівлітературних есе, в яких смисл досить часто приноситься в жертву заради риторики. Взяти хоча б сам термін «метафізика», який автори винесли у заголовок. Уже на рівні анотації він стає синонімічним «феноменології метафізики», «культурній онтології», що відразу викликає питання «Так про що буде йти мова?». Власне літературну складову есе оцінювати складно — це не наша компетенція. Однак те, що є в них від філософії ми маємо повне право піддавати аналізу.

Автори виокремили три групи смислів, в яких узагальнюють «культурну онтологію» Донецьку — топоси часу, локуси, персони та символи. Цікавий вибір як для питання про метафізику, однак цілком закономірний з огляду на матеріал. Всьому цьому передує «Слово про метафізику» — непогана спроба надати осмисленості та єдності матеріалу збірки, але запам'яталась вона лиш тим, що її прикінцева частина стала анотацією, тож читачу доведеться пережити легке дежавю.

Розділ, присвячений топосам часу, розпочинає «Есей про трамвай» — своєрідна спроба показати наземний рейковий транспорт як характерну рису міста. При всій моїй любові до трамваїв, він був вартий кращого: перед нами есей, де заради красивого слова смислом або жертвували, або ігнорували. Взяти хоча б «архе транспорту», який слід вбачати в колесі. Яким чином виникнення колеса стало осьовим часом цивілізації, якщо згадки про колесо зустрічаються в V-IV тисячоліттях до нашої ери, а осьовий час припадає лише на I тисячоліття? Яким чином зебри та лошаки Пржевальського актуалізували безмежні потенції колеса, якщо обидва ніколи не використовувалися в господарчій діяльності? В останньому випадку автора могла підвести стаття про трамвай в українській Вікіпедії, де вказується «зброва тяга» трамваїв. Сподіваємось, цю статтю не здали як реферат в якомусь з українських університетів.

Заради справедливості варто відмітити, що автор піднімає цікаву і важливу тему — виживання трамваю (зі всім його шармом) як громадського транспорту в сучасних містах. Подекуди видно, наскільки щиро автор переживає за його долю. Але який це має стосунок до «культурної онтології» Донецька — так і залишилось питанням.

Есей про шепіт міської тиші видається ближчим до тематики збірки, але він більше підходить до розділу Локуси. Через те, що автор задав своєму есею діалогічний ритм, основну суть його твору вдається зрозуміти не відразу. До теми тиші автор добирається досить довго, вона проявляється лише наприкінці. Але тільки тут стає зрозумілим, що має

⁵ Білокобильський О., Гуржи В., Додонов Р., Золотаренко О., Левицький В., Луковенко І., Козловський І., Коржов Г., Мошовський Т., Пасько І., Пасько Я., Сидорова К., Сирочкін Д., Тараненко О., Халіков Р., Черенков М. 2012. *Метафізика Донецька. Філософські есе*. Донецьк: Донецьке відділення Наукового товариства ім. Шевченка, ТОВ «Східний видавничий дім», 2012, 190 с.

місце парадокс: тиша, яка є частиною міста, насправді є йому чужою, адже місто — це шумна гра, в якій для тиші немає місця. І, як не дивно, саме ця чужість тиші утримує місто в рівновазі з самим собою.

Ялинка як елемент культурної хронології стала предметом розгляду наступного есею. Його Автор, хоч і помітив концепт «світового дерева», все ж таки не дав йому належного розвитку, і в результаті ми маємо справу радше з маніфестом, аніж зі спробою осмислення.

Набагато сміливішим виявився есей про творення сакрального простору Донецька як міста. Та ця ідея має досить дивний характер і змушує консультиватись з історичними джерелами. Зокрема, інтенсивний етап містоутворення, за автором, починається від XVI століття «із заселення регіону вихідцями з українських земель та Московської держави»; людність інших рас до уваги не береться. І це при тому, що в обраному ключі про історію Донецька можна говорити максимум з XVIII століття. Проблеми у автора є і з самою історією сакрального простору — через один абзац вона закінчується руйнуванням більшовиками. В есеї є ще кілька цікавих спостережень, наприклад, про «чорновик міста». Але, загалом, цей текст виглядає своєрідним логічним завершенням всього розділу — хронотоп Донецьку вартий кращого осмислення, а те, що є, назвати метафізикою навряд чи можна.

Перший же есей розділу Локуси присвячений безпосередньо просторовій організації Донецька. І він виявився прекрасною спробою осмислення просторової ідентичності Донецька не тільки в його унікальних рисах, але також у тому, в чому він схожий на інші міста. І хоч висновок автора про зв'язок простору Донецька з етичними нормами цього міста залишається гіпотетичним, цей есей, безсумнівно, варто прочитати, щоб зрозуміти специфіку міста.

«Життя. Смерть. Міф» — досить широка і претензійна назва для есею. Але його зміст того вартий. Спроба осмислити горизонти ідентичності через простір цвинтаря — смілива і оригінальна ідея. Перед нами дійсно філософська робота, не переобтяжена риторикою, а лиш вимогою якомога ближче підійти до тих смислів, які лежать в основі культурної ідентичності.

Але вже наступний есей обриває такий сильний початок розділу і повертає нас до риторики «з глибин суб'єктивного духу» (не в гегелівському розумінні цього виразу). Автори наче забули, що збірка присвячена Донецьку, а не Донбасу. Подекуди, аргументація порушує всі норми *critical reasoning*, і є типовим прикладом *logical fallacies*. Зокрема, оцей пасаж: «Більшість експертів, інтелектуалів, політиків, осіб із різною освітою та світоглядною орієнтацією в Україні теж упевнено стверджують формування тут сильної регіональної ідентичності. Дослідники певною мірою мають рацію. Утім, вельми доречною є думка Гегеля про співвідношення розумної та “хибної ідентичності, яка може зберігати єдність і життєву цілісність тільки силою та примусом”». Можливо, деякі думки авторів і є доречними, але точно не для цієї збірки.

Парадоксально, але вже наступне есе пояснює, що плутанина «Донбасу» і «Донецьку» є «жертвою “дрібних” міфологічних неточностей, що вкорінились в донецьку міфологію». Автор проводить цілісну розробку міфологем Донецька, які закріплюються масовою культурою. Перед нами добре проведений аналіз, що відмінно поєднує емпіричні спостереження з концептуальними конструкціями. І хоч цей есей піднімає важливі аспекти донецької ідентичності, питання «А як це стосується метафізики?» для нього залишається так само відкритим.

Я завжди з підозрою ставився до публікацій, у заголовках яких є словосполучення «до питання про», «кілька зауважень», «кілька слів». І кілька слів про релігійні локуси Донецька не залишилися винятком. Якщо попередні автори, які піднімали питання про релігійну

ідентичність Донецька, вказували на його мультикультуральність, з якої неодмінно випливає мультирелігійність, або, принаймні, зазначали, що монорелігійність є міфологічним конструктом, то автори цього есею відразу постулюють «яскраво виражений православний характер». Добре, що хоч іншим конфесіям приділено увагу. Та зауваження до попереднього есею, як і до всієї збірки залишається тим самим — тут є соціологія, культурологія, релігієзнавство, навіть трохи філософії, але тут немає метафізики. Її не можна актуалізувати, зайшовши в простір теології чи іміджу.

Розділ про персони і символи залишив гнітюче враження. Його зміст настільки близький до літератури, що навряд чи її варто, якщо можливо, оцінювати. Єдине, що есей про метафізичність териконів цікавий тим, що хоча б в заголовку присутнє слово «метафізика». Але на цьому метафізика і закінчується, адже автора більше цікавить аксіологічний та естетичний аспекти териконів. Хоча, есей про донецький даршан набагато цікавіший, хоча б з історично-культурологічної точки зору.

Підводячи підсумок, навряд чи відзначу більше, аніж було сказано — у цій збірці немає метафізики, тож назву слід сприймати як метафору. В ній є цікаві думки, автори і дослідження, є питання і відповіді. Але, навіть за відсутності метафізики, Донецьк вартий більшого.

Наші Автори

Андрей Циганков – професор факультетів політології та міжнародних відносин Університету Сан Франциско. Його професійні інтереси включають зовнішню політику, геополітику, націоналізм та теорію міжнародних відносин. Його авторству належать такі книги:

- 2013. *Міжнародні відносини: традиції російської політичної думки* / російською: *Международные отношения: традиции русской политической мысли*. Москва.
- 2012. *Росія і Захід від Олександра до Путіна* / англійською: *Russia and the West from Alexander to Putin*. Cambridge.
- 2009. *Антиросійське лобі і американська зовнішня політика* / англійською: *Anti-Russian Lobby and American Foreign Policy*. New York.

Євгенія Сарапіна, випускниця Національного університету “Кієво-Могилянська академія” (магістр культурології, 2011), є аспіранткою Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв. До сфери її академічних інтересів належать: студії пам’яті, постструктуралізм, культурна географія, історія Києва, історія та теорія культури. Нещодавні публікації пані Євгенії:

- (2013, препринт) Пам’ять-слід: зворотній бік політик пам’яті. *Наукові записки НаУКМА : Теорія та історія культури*. Т. 140. Київ: Національний університет «Кієво-Могилянська академія».
- (2013, препринт) «Пам’ять-слід: місце для бріколажу». *Мастеріум. Культурологія*. Вип. 41. Київ: Національний університет «Кієво-Могилянська академія».
- (2012) День пам’яті: політики присутності. *Historians*. Електронний документ [<http://historians.in.ua/index.php/avtorska-kolonka/487-yevheniia-sarapina-den-pamiati-polityku-prysutnosti>] перевірено 24 лютого 2013.

Леонід Сторч – випускник східного факультету Ленінградського університету (СРСР) за спеціальністю “китайська філологія” та юридичного факультету Флоридського університету (*Juris Doctors*, США). Після десятиліття адвокатської практики у Флориді, пан Леонід повернувся до дослідницької роботи і викладає на кафедрі культурології в Університеті Синакаринвірот (Бангкок, Таїланд). Леонід Сторч – автор численних праць з політології, китаїстики та юриспруденції, а також постійний блогер сайту «*Эхо Москвы*». Серед нещодавніх публікацій:

- 2012. *Справа Вуді Алена проти Достоєвського* / англійською: *The Case of Woody Allen vs. Dostoevsky: Judeo-Cinematographic Philosophy of Crime and Non-Punishment*, *Fine Arts International Journal*, vol. 14, No. 1.
- 2012. *Пусі Райот: Спадок скоморошої традиції* / англійською: *Pussy Riot: The Legacy of Skomorokhi Tradition*, *Jawaharlal Nehru International Conference on Russian and Eurasian Studies: Proceeds*, New Delhi, India.

Владимєр Папава, доктор економічних наук, професор, член-кореспондент Національної академії наук Грузії, є головним науковим співробітником Грузинського фонду стратегічних та міжнародних досліджень. Свою наукову кар'єру проф. Папава успішно поєднував з роботою в політиці: у 1994-2000 роках він був міністром економіки, а в 2004-2008 – депутатом Парламенту Грузії. Його професійні інтереси стосуються політичної економії, економіки розвитку, геополітики та геоekonomіки. Він є автором багатьох книг, серед яких:

- 2012. Економічні реформи у посткомуністичній Грузії: двадцять років по тому / англійською: *Economic Reforms in Post-Communist Georgia: Twenty Years After*. New York, NOVA.
- 2010. Переосмислення Центральної Євразії / англійською: *Rethinking the Central Eurasia* (in co-authorship with E. Ismailov). Washington.
- 2005. Некроекономіка. Політична економіка посткомуністичного капіталізму / англійською: *Necroeconomics: The Political Economy of Post-Communist Capitalism*. New York, iUniverse.

Єгор Стадний є аналітиком освітньої політики у Центрі дослідження суспільства (Київ, Україна). Серед його останніх публікацій:

- Чому ректори підтримують законопроект від депутатів-регіоналів? *Освіта.UA*. Електроний документ: [http://osvita.ua/vnz/high_school/35036/] (перевірено: 19.03.2013)
- Статус національного університету: політичний вимір. *Освіта.UA*. Електроний документ: [http://osvita.ua/vnz/high_school/35036/] (перевірено: 19.03.2013).

Михайло Кольцов – викладачем кафедри філософії та релігієзнавства Національного університету "Києво-Могилянська академія". Його професійні інтереси включають історію філософії, релігієзнавство та політичну теорію. Серед його публікацій:

- 2010. Методологічний вплив Ісаака Ньютона на філософію Д. Г'юма та Д. Гартлі. *Наукові записки*. Київ, Вид. дім "КМ Академія", Т. 102, С. 20-25.
- 2009. Проблема методологічного обґрунтування моральної науки у британській філософії XVIII ст. *Наукові записки*. Київ, Вид. дім "КМ Академія", Т. 89, С. 12-15.